

The commentaries on the individual texts are normally substantial and informative, but sometimes I missed a comment or two. Considering that comments on names are common and that the reader is often directed to H. Solin's and my *Repertorium* for information on a certain name, a practice which seems pretty pointless as we normally just register the existence of a name, it is striking that in the commentary on 2060 (where we are offered information about the nomen *Magius*) there is nothing on the remarkable cognomen *Verona* of the other son. And the editors could have said a word or two about a curious phenomenon in connection with the expression *gnatus*, used to indicate the mother, namely that the mother's name is sometimes, as expected, in the ablative (e.g. 32. 33. 35. 36), but sometimes in what looks like a genitive (e.g. 2084; 23. 25 *Esq[uili]niae gnatus*). This phenomenon might merit further study, possibly combined with a study of indications of someone's *domus*, in which the genitive is often used instead of the ablative (e.g. *domo Brixiae CIL III 14946*). However, that will have to happen in the future. For the time being I wish to repeat my thanks and my congratulations to the editors for the appearance of this book.

Olli Salomies
University of Helsinki

Corpus Inscriptionum Latinarum VI 8,1. Inscriptiones urbis Romae Latinae. Tituli numeris notati a 39341 ad 39800. Inscriptiones sacrae deorum quorum nomina litt. A-F incipiunt. Edidit SILVIO PANCIERA. Walter de Gruyter, Berlin – Boston 2018. ISBN 978-3-11-062659-9. XXXVII, 155 pp. EUR 159.95.

Silvio Panciera, de studiis epigraphicis Romanis optime meritus, mense Augusto a. 2016 diem supremum obiit. Per multa decennia operam dederat, ut novi supplementi inscriptionum urbis Romae volumine sexto Corporis inscriptionum Berolinensis comprehensarum fundamenta iaceret. Nunc demum eius ultimum opus, supplementi inscriptionum sacrarum urbis Romae libellus primus cura collegarum et discipulorum publici iuris factus est.

Sed iam videamus de conspectu operis. Incipit W. Eck paucis verbis de ratione, quam Panciera cum Academia Berolinensi de hoc supplemento edendo sustinuit; deinde habemus praefationem generalem (quae igitur ad totum novum supplementum pertinet), praefationem huius primi fasciculi vel libelli, compendia operum laudatorum, explicationem diacriticarum q. d. notarum (a H. Krummrey compilatam). In fine praefationis ad praesentem fasciculum pertinentis A. Ferraro, S. Meloni, S. Orlandi breviter de schedis a Panciera retractatis referunt. Sequitur ipsa editio titulorum, quam praecedunt tituli numeris notati a 39341 ad 39800, sed a M. Bang in supplemento suo a. 1933 publici iuris non facti, q. d. *Geisternummern*, arduo labore a Panciera praecipue ex indice nominum a Bang a. 1925 edito congesti (haec pars titulos uniuscuiusque generis complectitur, non solum sacros; omnes Panciera in animo erat posterius loco suo inter titulos eiusdem generis edendos esse). Editio inscriptionum huius libelli, quae continet titulos sacros deorum quorum nomina litt. A-F incipiunt, in duas partes divisa est. Primum praebentur addenda et corrigenda ad titulos in fasciculis prioribus huius voluminis editos, additis notitiis variis, ut de origine inscriptionis, de monumenti descriptione (quae praesertim accurata est, si monumentum adhuc extat), addendis bibliographicis

amplissimis (interdum fortasse nimis); semper fere datum est inscriptionis exemplum, ita ut potius de nova editione, non solum de supplemento agi videatur! Deinde sequuntur tituli novi, ordine alphabetico secundum nomen dei deaeve dispositi; initio editionis titulorum cuiusque dei mentiones in aliis titulis urbanis sive Latinis sive Graecis collectae sunt. Editio ipsa nos copiose certiores facit de ipso monumento, de inscriptionis apparatu critico, de textu explicando. In summam, Panciera maius spatium monumentis titulisque describendis, explanandis eorumque temporibus definiendis tribuit quam Corporis conditores Mommsen Henzen alii. Concluditur libellus indicibus non ita amplis (editione inscriptionum sacrarum ad finem perducta indices omnia scitu digna continentes confectum iri putaverim) necnon notis de formis locorum urbis (scriptis a. 1994).

Iam selectas quaestiones ad propositum editionis consilii perficiendi adtinentes examine-mus. Primum breviter dicam quales inscriptiones editori in novo supplemento comprehendae sint, cuius rei p. XI rationem reddit. Consilium cepit, ut iam fecerunt qui eum editores inscriptionum urbis antecesserunt, refutandorum titulorum christianorum, exceptis iis qui non religionis causa positi sunt quales operum publicorum, honorarii, magistratum publicorum, militum, officialium. In hoc bene fecit: tituli enim christiani in opus, quod *Inscriptiones christianae urbis Romae* inscribitur, colliguntur, in quo opere nulla distinctio inter titulos Latinos et Graecos facta est; quam ob rem non video, cur in Corpus inscriptionum Latinarum tituli catacubarum Latine scripti addi debeant, cum in eodem Corpore nullo modo possit esse locus titulis Graece scriptis in iisdem catacumbis earumque loculis repertis. Contra editor intendit includere inscriptiones Iudaicas Latinas Romae repertas, “quippe quae haud tam numerosae sint, ut probetur ad collectionem propriam eas reicere”. Eandem autem ob causam ac christianas, scilicet quod tituli Latinorum et Graeci in catacumbis Iudaicis promiscue positi sunt, Iudaicos quoque excluderim, eo magis quod praesto est corpus inscriptionum Iudaicarum recens a Noy a. 1995 editum. Idem valet in defixionum tabellas, quarum editionem supplemento inscriptionum sacrarum inserere ultimum munus amico defuncto promisso stare in animo habeo; earum editione conficienda autem tituli Latini et Graeci non semper aegre separari possunt, ut colligi potest e. g. ex Sethianorum q. d. tabellis; hic compromissum faciendum esse credo, ita ut tabellarum Graecarum argumenta summam breviterque dentur. Quod denique ad inscriptiones graphio vel penicillo inscriptas attinet, potissimum eas parietarias fasciculo proprio comprehendendas putat editor, in qua re omnino cum eo consentire licet (aliae ad Corporis volumen XV spectant).

Ut iam supra dixi, Panciera, aliter ac Corporis conditores, monumentis titulisque describendis, explanandis et eorumdem temporibus definiendis magnopere animum attendit, “quo novis auctisque studiorum epigraphicorum necessitatibus faveatur” (sic). Porro rationem titulos litteris minusculis describendi observat, solutis omnibus vocabulis commpense scriptis, observata interpunctione nostrorum temporum, ideoque neglectis punctis quae in ipso lapide in medio versu incisa sunt ita, ut in exemplo non repetantur, ut interdum in Corporis recentibus voluminibus fit. In summa seriem signorum diacriticorum q. d. secundum regulas iam statutas sequitur (vide *Tituli* 2 [1980] 205–215; *Suppl. It.* 8, 10–21). Imagines denique delineatas vel photographicas, si inscriptiones etiam nunc extant, exemplo addidit. Hos omnes usus et consuetudines in rem nostram convertamus exoptamusque futuros editores inscriptiones suas eadem ratione edituros esse.

Nunc de novis inscriptionibus singillatim dicam. Incipiam Aesculapio.

39802. Editor ingeniose v. 1 [*Aesculapio*] supplet, ex imagine serpentis et ex loco ubi lapis repertus est (in alveo Tiberis, prope pontem Cestium in insulam ducentem, ubi cultus dei antiquis-

simus florebat). Ut omnibus patet, serpens in cultu Aesculapii inde a temporibus remotis partes magni momenti agebat. Cur autem is qui titulum dedicavit libertinae condicionis esse debeat, ut editor putat, non video; nota cultum huius dei et in ordine senatorio et apud homines infimi ordinis propagatum esse. Augustini Augustiani al. cognomina (potuit fuisse et *Augusti[o]*, in qua re nomen perscriptum esse praesumere possumus) non praecipue servilia fuerunt, immo *Augustinus* perraro servis impositum. – 39803 editori mirum videtur a. 63 a.Chr.n. forma *Aesculapi* pro *Aiscolapii* adhibita; scribendi ratio *ae* autem inde a saec. II in inscriptionibus saepius redit.

Anna Perenna: 39806. Editor hic mentionem Annae Perennae videt, mihi quidem prorsus incertum, utrum de titulo Etrusco an Latino agatur atque, etsi Latinus esset, an de Annae dedicatione.

Dedicationes Bonae Deae 39817–39824 magnam copiam rerum memorandarum praebent, quas editor luculenter illuminat. Hic solum breviter lectionem tituli 39824 tangam, quem ego a. 1997 vidi et [*Bon]ae Deae* legi; editor ex im. phot. [*B]onae Deae* legendum praetulerit: in lectione mea perseverarim: fieri enim non potest, ut novus editor ex imagine photographica, et eadem mala, plus viderit quam ego ex lapide ipso.

Diana: 39848. Editor v. 7 *Eytuch[es]* supplet, *Eytuch[ianus]* supplementum nimis longum reiciens, recte quidem. Nomen praeter *Eutyches* autem et *Eutyclus* esse potuit. – 39849. Ex imagine photographica, valde haesitans quidem, timidam quaestionem posuerim, an fortasse *Bona(e) Deae* loco *Bonadiae* (BONA DLÆ tit. VI 30854 traditum) legi possit; notandum autem est litterae a fine tertiae lineam transversam mediam non bene in imagine cerni, ne alias duas lineas transversas quidem plane certas esse. Rursus nomen compositum *Bonadea Bonadeae* singulare est, quam ob rem, si litt. *e* loco *i* admittere non vis, *Bona(e) Diae* intellegere potes, vestigiis insistens Ghislanzoni, qui *Bona Diae* intellegendum statuit.

Fortuna: 39859. Editor in exemplo non diiudicat, C. Genucius utrum ingenuus an libertus fuerit, in commentario autem ingenuum fuisse praefert. Facile est ei assentiri, quia cognomine caret (titulum saeculo II a.Chr.n. medio vel posteriori tribuit, fortasse potius saec. I ineuntis est, quo tempore cognomen in libertorum nominibus iam constanter fere apparet).

Fulgur: 39868 (= 29834*b*). Tituli 28834*b* editorem Henzen, non Huelsen esse patet, si comparas quod scriptum est *descripsimus/contulimus ego et Huelsen* in lemmate plurium titularum velut 24465, 25264, 25491, 27093, 27660, 29855, 30133, aut *descripsi ego, contulit Huelsen* in 26451, 27693, 27991, 29681, 29818*a*, 29771, 29965, 30123, aut *descripsit/contulit/vidit Huelsen* (saepe cum aliis) in 24917, 24993, 25291, 25426, 26281, 26529, 27603, 27738, 27749, 28227*a*, 28348, 28384, 28424, 28664, 28815, 29384, 29387, 29457, 29531, 29609, 29670, 29676, 29682*b*, 29702, 29749, 29777, 29815, 29823, 29827, 29828, 29841, 29844–29847*a*, 29848*b*, 29849*b*, 29850, 29910, 29955, 29963, 29968, 29981, 29982, 30025, 30106, 30129, 30132, 30134, 30135, 30145, 30148, 30203, 30212, 30217, 30221, 30235, 30237*a*, 30244 n. 4–5, 30249 n. 1, 30258, 30275, 30278, 30292 n. 2. 5. 6, 30293, 30294, 30297, 30300 n. 1, 30302 n. 6–30304, 30306, 30310, 30311 n. 2, 30313 n. 1–3, 30315, 30322, 30331, 30342, 30344, 30392, 30414, 30428 n. 3, 30450, 30466, 30468, 30469, 30486, 30497, 30557, 30559–30562, 30565 partim, 30567 partim, 30569–30573, 30582 n. 1. 3. 5–8. 10. 12. 13, 30590 n. 2, 30594, 30601, 30625, cum saepissime nude *descripsi/contuli* appareat, quod solum ad Henzen spectare potest. Sequitur ut Henzeno sit tribuenda editio tit. 29834*b* eiusdemque collocatio. Corporis voluminis sexti partis quartae fasciculum priorem, ubi omnes tituli supra scripti comprehensi sunt, edidit Christianus

Huelsen, ut legitur in fasciculi fronte; postquam Henzen a. 1887 mortem obiit, editionem fasciculi a. 1894 e prelo missi Huelsen curavit, quapropter in fronte libri ut solus editor apparet.

Liber scriptus est lingua Latina (exceptis verbis volumine ineunte a W. Eck Germanice et brevi nota ab A. Ferraro, S. Meloni, S. Orlandi Italice scriptis), sermone volubili et eleganti, qui a lectoribus facile intellegitur. Quaedam tamen observavi, quae melius aliter dici possint: 39851 (item p. 4121 in comm. tit. 148) formam 'recenter' (pro 'recens') improbant grammatici ut Charisius Beda, et re vera rarissime in Latinitate antiqua, et numquam apud auctores bonos redit; 'sectio', quo editor hic illic utitur sensu 'partis' (e.g. p. 4067), neologismus est (it. 'sezione'). Minores lapsus observavi hos: p. XVI, in capite, quod 'MARINA BERTINETTI' incipit, scribe 'musea' pro 'museos'; in proximo capite scribe 'auctarium' pro 'auctario'; p. 4067 in capite quinto scribe 'possunt' pro 'potest'; p. 4098 in comm. tit. 44 loco "cum litt. L et I prior supra versum ascendentes" debuit "cum litt. L et I priore supra versum ascendentibus"; p. 4107 in tit. 85 apparatu critico (post exemplum posito) aut loco 'tantum' scribe 'solum' aut 'tantum' pone 'in scripturae compendiis' colloca; p. 4113 in comm. tit. 111 scribe 'versuum'; p. 4116 in lemmate tit. 125 scribe "Velitris" pro 'Velitrae'; p. 4144 in comm. tit. 30871a loco 'ante' voluit credo 'anterioris'; 39804 (p. 4152) scribe 'sociato' pro 'sociatus'; 39827 scribe 'quorum' pro 'cuius'.

Alias denique observationes minoris momenti mihi adiungere liceat: p. 4109 in lemmate tit. 96 lapidem Tiburtinum descripsit non Metellus, sed Petrus Varondellus Sancti-claudianus Sequanus in codice Metelliano *Vat. Lat.* 6039 f. 54v = 261v. – p. 4110 de tit. 97 = 3673, qui Antias X 6647 est, egi *Epigraphica* 65 (2003) 80–89 n. 1. – p. 4112 in comm. tit. 105 scribe θεοῦς. – 39826: editor "ex litt. forma necnon ex sermone, ex imaginibus et ex dea inde ab aetate Severiana Romae maxime venerata" titulum saec. fortasse medio vel posteriori saec. III tribuit, de quo aliquantum dubitaverim; neque ex litterarum formis neque ex sermone inscriptionis tempus statuere periclitari ausim, et quomodo imagines (quales?) ad hanc rem iudicandam conferre possint, non video; rursus praenomen nondum abiectum M. Antoni Onesimi potius saec. II vel priorem partem saec. III indicat (hoc argumento editor ipse alibi ad titulum a se tractatum saec. II attribuendum utitur). – In indice p. 4217 addi potest Zmaragdus ex 39862 *Fortune Zmaragdianae* necnon gens Plotia ex 39860 *Fortunae Plotianae*.

Neglectis autem observationibus minoris momenti de quibus supra scripsi in summa dicendum est de opere praecipuae artis et omni laude digno agi; editor munus suum sagacissime splendidissimeque perfecit. Editione sua monumentum aere perennius exegit, ultimum munus amici defuncti, quod collegas et discipulos suos Romanos adiuvantibus sodalibus Corporis Berolinensis temporis non nimis longi decursu ad finem perducturos esse omnes ex imo corde exoptamus.

Heikki Solin
Universitas Helsingiensis

Athletics in the Hellenistic World. Edited by CHRISTIAN MANN – SOFIE REMIJSSEN – SEBASTIAN SCHARFF. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016. ISBN 978-3-515-11571-1. 366 pp. EUR 62.

The volume has its origins in the research project 'The self-presentation of athletes in the Hellenistic period: social identities, political identities, ethnic identities' running from 2013 to 2016 with fund-